

УДК 378:373.2.011.3–051:78 (477.82) (045)
DOI <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2019.67-1.6>

Л. А. Завіруха

викладач
Луцького педагогічного коледжу

Н. М. Павлюк

викладач
Луцького педагогічного коледжу

РЕФЛЕКСИВНО-ОСВІТНЄ СЕРЕДОВИЩЕ В СИСТЕМІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА

У статті досліджено проблему необхідності й ефективності створення рефлексивного освітнього середовища в музично-педагогічній діяльності. Визначена роль рефлексії у процесі професійної підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва.

Розглянуто різні підходи до визначення сутності понять «рефлексивно-освітнє середовище» та «рефлексія» у науковій, психолого-педагогічній та музично-педагогічній літературі. Особливу увагу звернено на дослідження проблеми формування фахової рефлексії майбутніх учителів музики в навчально-виконавській діяльності. Незважаючи на велику кількість праць, присвячених дослідженню окремих аспектів створення й організації рефлексивного середовища в освітньому процесі, необхідно констатувати, що в музично-педагогічній літературі це питання досліджено недостатньо.

Визначено сутність поняття «рефлексивно-освітнє середовище», під яким ми розуміємо спеціально створену систему умов, які забезпечать усвідомлене ставлення студента до діяльності, адекватність оцінки та контролю за процесом і результатами навчально-виконавської діяльності. Встановлено, що створення рефлексивно-освітнього середовища в навчально-виконавському процесі насамперед залежить від рівнів сформованості самооцінки, самоаналізу та самоконтролю майбутніх учителів музичного мистецтва. Зазначено, що важливу роль у цьому процесі відіграє викладач, якому необхідно систематично та грамотно прилучати студентів до рефлексивної навчально-виконавської діяльності.

У результаті дослідження подано форми і методи ефективної організації та створення рефлексивно-освітнього середовища в навчально-виконавській діяльності майбутніх учителів музичного мистецтва. Однією з важливих форм організації рефлексивно-освітнього середовища в музично-педагогічній діяльності визначено проблемний тип навчання. З метою виявлення рівнів сформованості рефлексивних умінь студентів запропоновано критерії оцінювання інтерпретації твору у проекції фортепіанної підготовки. Визначено перспективи подальших розвідок у теоретичному та практичному дослідженні поняття «рефлексивно-освітнє середовище», методів організації такого середовища в навчально-виконавському процесі.

Ключові слова: рефлексивне освітнє середовище, рефлексія, майбутній учитель музичного мистецтва.

Постановка проблеми. Актуальність створення рефлексивного середовища у процесі професійної підготовки вчителя музичного мистецтва зумовлена потребою суспільства у спеціалісті, який володітиме рефлексивними вміннями, здатністю узагальнювати та систематизувати наявний теоретичний і практичний досвід у майбутній професійній діяльності. Відсутність навичок самопізнання, умінь об'єктивно й неупереджено оцінювати свої можливості негативно впливає на процес навчання і на підготовку майбутніх учителів узагалі. Саме тому одним із шляхів підвищення якості рівня професійної підготовки бакалаврів у галузі музичного мистецтва ми вважаємо забезпечення створення рефлексивного освітнього середовища, яке виступає важливою умовою їхньої самореалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні дослідники А. Белобородова, А. Бізяєва, Г. Єрмакова, Л. Ільязова, В. Сластьонін, Л. Соколова, М. Цигулева, І. Шумакова вивчають поняття «рефлексивне освітнє середовище», визначають його сутність, виокремлюють компоненти і характеристики середовища, визначають функції середовища для розвитку особистості.

Проблема створення рефлексивного середовища в музично-педагогічній діяльності розглянута з позиції розвитку рефлексії та рефлексивних умінь у студентів. Питання формування мистецької рефлексії в майбутніх учителів музики частково висвітлені в наукових дослідженнях таких авторів, як: Е. Абдуллін, Б. Брилін, А. Козир, В. Орлов, Г. Падалка, І. Парфентьева, О. Рудницька й ін. Окремі аспекти вивчення озна-

ченої проблеми розкрито у працях, присвячених професійній підготовці майбутніх учителів у системі музично-педагогічної освіти (Л. Арчажнікова, Л. Баренбойм, Е. Брилін, Т. Гризоглазова, А. Ковальов, А. Козир, Г. Падалка, О. Ростовський, О. Рудницька, О. Щолокова й ін.).

Як бачимо, інтерес науковців до проблеми рефлексивного середовища та до рефлексії зокрема є досить великим. Варто зазначити, що поняття «рефлексивне освітнє середовище» у науці досліджене недостатньо, однак оцінка його значущості для підготовки сучасних фахівців є однією із центральних проблем професійної підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва.

Мета статті – розглянути сутність поняття «рефлексивно-освітнє середовище», особливості організації такого середовища в контексті підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва.

Виклад основного матеріалу. Одне з перших визначень поняття «рефлексивно-освітнє середовище» було запропоноване А. Біз'євою. Згідно з ним рефлексивне середовище трактується як система умов розвитку особистості, що відкриває останній можливість самодослідження і самокорекції соціально-психологічних і професійних ресурсів. Основною функцією такого середовища автор визначає здатність виникнення в особистості потреби до рефлексії [3, с. 17].

У визначенні суті рефлексивно-освітнього середовища науковці виходять із позицій, що це поняття слід розглядати відповідно до самостійної діяльності майбутніх фахівців. На переконання О. Багдай, лише за наявності внутрішньої свідомої готовності до рефлексії суб'єкт навчання буде цілеспрямовано та самостійно виявляти рефлексивні здібності та використовувати рефлексивні вміння для аналізу діяльності [2, с. 9]. Усталеним є підхід серед науковців (Т. Гризоглазова, О. Рудницька, Г. Падалка, І. Парфентьева й ін.), згідно з яким рефлексивність як особистісна якість у галузі музичного мистецтва найбільш активно формується у процесі самостійної діяльності.

Оскільки провідною функцією рефлексивно-освітнього середовища вчені визначають сприяння виникненню в особистості потреби в рефлексії, доцільним вважаємо розглянути сутність поняття «рефлексія», що подається в науковій, психолого-педагогічній літературі.

Термін «рефлексія» походить від лат. *reflexio*, що означає повернення, відображення. У працях філософа і педагога Дж. Дьюї рефлексія трактується як складний процес, який пов'язується зі здатністю людини усвідомлювати власну діяльність, оцінювати її та коректувати в разі відстеження помилок. Саме рефлексія, як зазначає автор, є необхідним інструментом подолання проблемних ситуацій, адаптації особистості в нових умовах морального вибору [5, с. 6]. Схожі погляди

знаходимо у психолого-педагогічних дослідженнях В. Слободчикова, який розглядає рефлексію в контексті механізмів усвідомлення діяльності. Автор підкреслював, що каталізатором рефлексивної активності може виступати неуспіх, невдача в діяльності, проблеми з досягненнями, невідповідність продуктів і результатів діяльності запланованому, очікуваному. Саме такі проблемні ситуації «запускають» механізм рефлексії з метою їхнього подолання [9, с. 63]. У дослідженнях науковців рефлексія – це насамперед усвідомлена діяльність, основним чинником активізації якої є застосування проблемного викладу знань.

Відповідно до психологічного словника, рефлексія (від лат. *reflexio* – відображення) – це процес самопізнання суб'єктом власних психічних станів та дій, що виявляється в його здатності критично оцінювати свої дії та змінювати відповідно до цього мислення і діяльність [7, с. 340].

У багатьох психологічних працях відзначають роль рефлексії в мисленні та комунікаційних процесах особистості. Рефлексію розглядають як прояв високого рівня розвитку розумових процесів (Н. Алексєєв, В. Давидов, А. Зак, Ж. Піаже, С. Рубінштейн); як чинник продуктивної розумової діяльності (І. Ладенко, Я. Пономарьов), що дозволяє людині свідомо регулювати та контролювати своє мислення як з погляду змісту, так і з позиції його засобів (Л. Алексєєва, І. Семенов, Д. Дьюї) та ін.

Педагогічна наука під поняттям рефлексія розуміє психічний процес, який дозволяє регулювати всі компоненти діяльності майбутнього вчителя – організаційний, комунікативний, конструктивний, гностичний, проектувальний (Н. Кузьміна). Рефлексія – це не просто знання чи розуміння суб'єктом самого себе, а й з'ясування того, як інші знають і розуміють індивіда, його особистісні характеристики, емоційні реакції, когнітивні уявлення (А. Зязюн). Крім того, рефлексію відносять до переліку професійних здібностей майбутнього вчителя (Л. Митна), інтегруючи її у професійну свідомість педагога (І. Зимня).

У контексті професійної підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва Е. Абдуллін трактував фахову рефлексію педагога-музиканта як спрямованість його свідомості на усвідомлення самого себе – на власні професійні якості особистості та різновиди діяльності, інтереси, потреби, які звернені до змісту й процесу музичного навчання [1, с. 184].

Відомий учений, автор праць із музичної педагогіки Г. Падалка наголошує на визначенні провідної ролі рефлексії у процесі мистецького навчання. Вона переконана в тому, що рефлексія впливає на процес самоаналізу, самопізнання власного внутрішнього життя майбутніх учителів музики в зіставленні з переживаннями щодо осягнення твору мистецтва. Адже розуміння

мови мистецтва, повноцінне сприйняття його художньо-образного навантаження, як зазначає науковець, неможливе без рефлексії [8, с. 29]. Основним показником мистецької рефлексії вважають рефлексивний аналіз, суть якого полягає в розвитку творчих здібностей, художньо-інтуїтивного прогнозування, самоконтролю за процесом ухвалення власних рішень та втілення їх у практичній діяльності (Е. Брилін, А. Козир).

Варто зазначити, що рефлексивна діяльність майбутнього вчителя музичного мистецтва реалізується через форму художнього спілкування. Це комунікація через твори мистецтва – зі слухачкою аудиторією (художньо-педагогічне спілкування), комунікація студента як виконавця (художньо-виконавське спілкування). У ситуації художнього спілкування з мистецтвом сутність рефлексії можна визначити як усвідомлення суб'єктом свого ставлення до художнього твору, творення самого себе під його впливом, пізнання власних емоційних реакцій на отриману художню інформацію, осмислення своїх естетичних вражень, розуміння позицій та думок інших людей [10, с. 69]. Така комунікація будується на основі розуміння того, що викладач, студент і музичний твір є рівними активними суб'єктами художньо-педагогічної взаємодії.

Цінна думка науковця Г. Падалки, яка переконана в тому, що лише через сприймання озвучених образів і того, що в них «закладено» автором, в особистості відбувається осмислення і розуміння власних психічних станів, емоцій, досвіду та власної діяльності. У такий спосіб відбувається двовекторний процес – рефлексування (усвідомлення, розуміння, самодослідження) особистістю власних процесів, станів, емоцій, думок через зіставлення їх зі змістовно-образним змістом музичного твору [8, с. 29].

Важливим рефлексивним умінням майбутнього вчителя музичного мистецтва у процесі його навчально-виконавської діяльності є самоконтроль. Виконавський самоконтроль, за Т. Гризоголазовою, – це «усвідомлений процес концентрації музичного слуху, уваги, регуляція виконавського процесу відповідно до завдань художньої інтерпретації музичного твору. Педагогу необхідно прагнути того, щоб самоконтроль постійно супроводжував музичні заняття учнів. Дуже важливо, щоб на всіх етапах роботи над музичним твором: розбір, запам'ятовування, пошук інтерпретації, був самоконтроль» [4, с. 165].

Сутність музично-виконавського самоконтролю, за словами Г. Ципіна, полягає в діалогічній триєдності: внутрішньо-слухового уявлення інтерпретатора, створення ним в уяві звукового прообразу; рухово-моторного втілення цього прообразу у клавіатурі; реального звучання інструменту, контрольованого і коректованого слухом

того, хто грає [11, с. 180]. Важливою особистісною якістю музично-виконавського самоконтролю визначають увагу та вольові якості студента. Зосередженість уваги є умовою розвитку доцільності рухів студента-піаніста, а цілкова концентрація і наявність постійного самоконтролю дозволить досягти технічної та виконавської досконалості виконання музичного твору. Отже, увага і самоконтроль – це два взаємозумовлені психічні процеси: чим вища концентрація уваги, тим краща якість самоконтролю.

Зазначимо, що самоконтроль є однією з форм самостійної роботи студентів, оскільки оцінка музично-виконавських дій та музично-педагогічних ситуацій спонукає студента до самостійного пошуку прийомів та операцій розв'язання навчально-пізнавальних завдань. Набутий студентами досвід самостійного пізнання, усвідомлене ставлення до роботи актуалізується в майбутній професійній діяльності.

Наступною важливою складовою частиною рефлексивної діяльності студентів визначають оцінювально-інтерпретаційну діяльність, яка поряд із пізнавально-пошуковою та творчо-продуктивною стає фундаментом для досягнення цілісності фахової підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва [6, с. 82].

Оцінювання власної виконавської діяльності не завжди адекватне й об'єктивне. Вирізняють адекватну та неадекватну самооцінку, завищену або занижену порівняно з реальними можливостями студентів. За адекватної самооцінки студент намагається свідомо та критично ставитися до себе взагалі та до свого виконання зокрема, реально дивитися на свої успіхи та невдачі, намагається ставити перед собою реальні цілі та досягати їх. Якщо студент має неадекватну самооцінку, наприклад, завищену, у нього спостерігається неадекватне саморегулювання, відсутність критичності у ставленні до себе та до своїх дій. За таких умов процесом становлення рефлексії майбутнього вчителя можна і потрібно керувати. Ця роль належить викладачу, який систематично і грамотно прилучає студентів до самоаналізу навчальної діяльності, прагне спонукати їх до міркування, формує здатність поглянути ніби «збоку» на свою діяльність.

Аналіз наукових джерел, зокрема і педагогічних досліджень, дає змогу зробити висновок, що однією з головних ознак рефлексії майбутнього вчителя музичного мистецтва є її орієнтація на майбутню професійну діяльність. Ми вважаємо за необхідне створення рефлексивно-освітнього середовища, яке сприятиме більш ефективному досягненню цілей навчання, активному формуванню основних рефлексивних умінь студентів: самоаналізу, самооцінки та самоконтролю.

Під рефлексивно-освітнім середовищем ми розуміємо спеціально створену систему умов,

які забезпечать усвідомлене ставлення студента до діяльності, адекватність оцінки та контролю за процесом і результатами навчально-виконавської діяльності. Завдання викладача – вибудувати навчальну діяльність із використанням таких форм, методів і прийомів навчально-пізнавальної роботи, щоби студенти могли самостійно здобувати знання і застосовувати їх на практиці.

У контексті створення рефлексивно-освітнього середовища важливе впровадження проблемного типу навчання, що передбачає постановку викладачем проблемних завдань, створення проблемних ситуацій, які спонукатимуть студента до постійного контролю, аналізу й оцінки технічної та художньої досконалості виконання музичного твору, формуючи в нього звичку самостійно та критично осмислювати свої виконавські інтерпретації, рівень власної художньо-виконавської майстерності.

Спонування майбутніх учителів музичного мистецтва до самоконтролю навчально-виконавської діяльності здійснюється педагогом через *заохочення*, яке стимулює студента до виконання досить складного завдання; *створення ситуацій успіху*; *через позитивну оцінку педагога*, яка підвищує мотивацію студента (*стимулююче оцінювання*); *порівняння успіхів* студента з його попередніми досягненнями; *створення викладачем проблемних ситуацій*, які сприятимуть свідомому засвоєнню знань, розвитку продуктивного мислення, спонукатимуть до активної пошукової діяльності.

Варто пам'ятати, що головною умовою відбору та застосування різноманітних форм і методів роботи є їх спрямованість на розвиток рефлексивної складової частини, на реалізацію можливості студентів висловлювати особистісне ставлення до власної діяльності.

З метою виявлення рівнів сформованості рефлексивних умінь студентів у класі фортепіано варто запропонувати їм самостійно оцінити рівень своєї виконавської інтерпретації. Для прикладу наведемо критерії оцінювання виконання твору у проекції фортепіанної підготовки:

1. Знання нотного тексту (якість вивчення твору, текстова точність).

2. Володіння технічними прийомами (пальцева швидкість, координація рук).

3. Володіння навичками виконавської вимови (інтонаційна виразність, побудова фраз, речень, доцільність артикуляції, агогіка й ін.).

4. Стильова та жанрова відповідність.

5. Виконавське втілення драматургії твору (якість формопобудови, переконливість кульмінацій, природність або штучність розвитку).

6. Артистизм і творча індивідуальність виконання.

Звернення студентів до аналізу й оцінки виконавської діяльності дасть змогу педагогу сти-

мулювати в них пізнавальний інтерес до самого процесу самоконтролю, мотивувати до подальшої самостійної пошукової діяльності.

З метою формування у студентів адекватної самооцінки та критичного ставлення до результатів власної навчально-виконавської діяльності ми вважаємо за необхідне впроваджувати такі методи:

– *метод активного спостереження*, що передбачає аналіз виконавської діяльності своїх однокурсників і концертних виступів відомих професійних виконавців;

– *метод безпосереднього й опосередкованого самоаналізу*. Його суть полягає в тому, що після виконання музичного твору студенти критично оцінюють своє виконання, здійснюють аналіз причин успіху чи невдач із погляду втілення свого виконавського задуму. *Опосередкований самоаналіз* проходить після відеоперегляду виступу у присутності педагога й однокурсників;

– *метод рефлексивного порівняння*, що передбачає порівняння власного виконання з виконанням інших студентів, з еталонними уявленнями інтерпретації твору; адекватність оцінки власного виконання з оцінками інших студентів і оцінюванням викладача;

– *метод взаємного оцінювання*, який дає змогу студентам відкрито обговорювати, аналізувати й оцінювати рівень інтерпретації музичного твору. Означений метод доповнюється методом рефлексивної дискусії, коли студенти обговорюють не лише поставлені виконавські завдання, а передусім те, як їх оцінюють інші учасники дискусії;

– *рефлексивна дискусія*, що розглядається як одна з ефективних форм самостійної навчальної діяльності, так званий рефлексивний практикум, що дозволяє студенту визначати власні пріоритети розвитку, спонукає до постійного самовдосконалення і творчого ставлення до майбутньої професійної діяльності.

– *метод мисленнєвого повернення до виконавського процесу*. Суть якого полягає в тому, що студенти в будь-який момент повинні відновити у своїй пам'яті всі деталі виконання твору, критично осмислити і підбити підсумки самоконтролю, урахувати їх у наступному виконанні.

Зазначені методи дозволять цілеспрямовано організувати різні ситуації діяльності, у яких студенти матимуть можливість усвідомлювати свої особистісні здібності і потреби, випробувати і засвоювати різні способи дій, висловлювати своє ставлення до можливостей їх використання в різних ситуаціях, обмінюватися досвідом, реалізувати рефлексію над діяльністю, що дозволить ефективно розвивати їхні рефлексивні вміння.

Ефективність створення та функціонування рефлексивно-освітнього середовища в музично-педагогічній діяльності, на наш погляд, передбачає: використання різноманітних форм і мето-

дів організації навчально-пізнавальної роботи зі студентами; створення для студентів атмосфери зацікавленості у процесі навчання; урахування того, що емоційний відгук студента – запорука результативності рефлексивної діяльності; стимулювання студентів до використання різноманітних способів самостійного виконання завдань із використанням критичного мислення; заохочування студентів до самостійного оцінювання власних навчальних дій; обговорення зі студентами всіх досягнень і невдач під час здійснення самоконтролю; під час залучення студентів до самоаналізу спонукання до застосування художніх знань, а також до самостійного висловлення думок.

Висновки і пропозиції. Організація та створення рефлексивно-освітнього середовища, на нашу думку, насамперед залежать від рівня сформованості рефлексивних умінь майбутніх учителів музичного мистецтва. Занурення в активну рефлексивну діяльність дозволить учасникам освітнього процесу аналізувати, розмірковувати, оцінювати процес і результати своєї навчально-виконавської діяльності. Кожному студенту внутрішньо властива здатність цілеспрямованої рефлексії, в інтересах викладача допомогти йому знайти і реалізувати таку здатність. Перспективи наступних досліджень ми вбачаємо в подальшому теоретичному та практичному вивченні поняття «рефлексивно-освітнє середовище», методів його організації в навчально-виконавському процесі.

Список використаної літератури:

1. Абдуллин Е., Николаева Е. Теория музыкального образования. 2-е изд, испр. и доп. Москва : Прометей, 2013. 432 с.
2. Багдай Е. Формирование рефлексивной позиции студента в процессе изучения гуманитарных дисциплин : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08. Киров, 2007. 22 с.
3. Бизяева А. Рефлексивные процессы в сознании и деятельности учителя : дис. ... канд. психол. наук. Санкт-Петербург, 1993. 238 с.
4. Гризоголова Т. Зміст і сутність самостійної навчально-виконавської діяльності учнів-піаністів. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М.А. Драгоманова*. Серія 14 «Теорія і методика мистецької освіти» : збірник наукових праць. 2014. Вип. 16 (21). 251 с.
5. Дьюї Дж. Психологія і педагогіка мислення (Як ми мислимо) / за ред. Ю. Рассказова. Пер. з англ. Н. Микільської. Москва : Лабиринт, 1999. 192 с.
6. Єременко О. Теоретико-методологічні орієнтири підготовки фахівців мистецько-педагогічного профілю. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2016. № 1. С. 81–87.
7. Петровский А., Ярошевский М. Психологический словарь. Москва : Политиздат, 1990. 494 с.
8. Падалка Г. Педагогіка мистецтва : Теорія і методика викладання мистецьких дисциплін : навчальний посібник. Київ : Освіта України, 2008. 274 с.
9. Слободчиков В. Становление рефлексивного сознания в раннем онтогенезе. *Проблемы рефлексии: современные комплексные исследования*. Новосибирск, 1987. С. 60–68.
10. Рудницька О. Педагогіка: загальна та мистецька : навчальний посібник. Київ : ТОВ «Інтерпроф», 2002. 139 с.
11. Ципин Г. Психологія музыкальної діяльності : Теорія і практика : учебное пособие. Москва : Издательский центр «Академия», 2003. 368 с.

Zavirukha L., Pavlyuk N. Reflexive and educational environment in the system of professional training of future teacher of music art

In the article the problem of necessity and effectiveness of creation of reflective educational environment in music-pedagogical activity is investigated. The role of reflection in process of professional training of future teacher of music art is defined.

Various approaches to the definition of the concept of “reflective-educational environment” and “reflection” in particularly in scientific, psychological- and music-pedagogical literature are considered. Particular attention is paid to the research of the problem of professional reflection of future music teachers in educational and performing activity. Despite of the huge amount of the scientific works devoted to the study of particular aspects of creating and organizing a reflective environment in the educational process, it should be noted that this issue has not been sufficiently investigated in the music and pedagogical literature.

The essence of the concept of “reflexive and educational environment” is defined, under which we understand a specially created system of conditions that will provide a conscious attitude of the student to the activity, adequacy of assessment and control over the process and results of educational and performance activities. It is established that the creation of a reflexive and educational environment in the educational and performing process depends on the levels of self-esteem, self-analysis and self-control of future teachers of music art. It is noted that an important role in this process is played by the teacher, who should systematically and competently involve students in reflexive educational and performance activities.

As a result of the research, forms and methods of effective organization and creation of a reflexive and educational environment in the teaching and performing activity of future teachers of music art are presented. One of the important forms of organization of the reflexive-educational environment in music-pedagogical activity is defined problematic type of teaching. In order to identify the levels of students' reflective

skills, the criteria for evaluating the interpretation of a work in the projection of piano preparation were proposed. The possibilities for the further theoretical and practical researches of the concept of “reflexive and educational environment” and methods of its organization in the educational and performance process are determined.

Key words: *reflective educational environment, reflection, future teacher of music art.*